

Gazzâlî Öncesi Kalam İlminin Yöntem Sorunu

Rukiye Pekdemir*

Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Öğrencisi
Geliş Tarihi: 28-02-2019 Kabul Tarihi: 28-03-2019

Özet

Kelam ilminin doğuşuna ve geçirmiş olduğu dönüşümlere bakıldığında özel olarak belirlenmiş bir yönteminin olmadığı görülmektedir. Kelam ilminin kendine has ve tutarlı bir yönteminin olmayışı erken dönem kelam ilmini kendisine yöneltilen sorunların çözümünde sıkıntı içerisinde bırakmıştır. Erken dönem kelamının bu sıkıntılı durumdan kurtulması için bilimsel bir forma girmesi gerekiyordu. Kelam ilminin bilimsel bir forma sahip olması için bir yöneme ihtiyacı vardı. Kimilerine göre bu yöntem ihtiyacını giderecek yeterliliğe sahip olan Aristoteles mantığıydı. Bu makalede ilk olarak erken dönem kelamının yöntemsel açıdan geçirdiği değişimlere, ikinci olarak Gazzâlî öncesi dönemde kelamın yöntemsel açıdan eleştirildiği konulara, son olarak ise Gazzâlî'nin yöneme dair eleştirilerine yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler; *Mantık, Gazzâlî, Kıyas, Tutarlılık, Aklî deliller.*

The Problem of Methodology in Islamic Theology (İlm Al-Kalâm) Before Ghazzâlî

Rukiye Pekdemir*

Sakarya University, Institute of Social Sciences, Graduate Student
Arrival date: 28-02-2019 Acceptance date: 28-03-2019

Abstract

When we study how Islamic theology was born and the changes it has experienced, we can see that there is no certain methodology. Islamic theology struggled to answer the questions directed to itself due to lack of methodology. It was essential to have some set of scientific methods to overcome the challenges of early period of Islamic theology. Aristotelian logic only could be the solution to those challenges. In this article, first we will focus on the changes happened in methodology of early period of Islamic theology, and then mention about critics addressed to the methods of Islamic theology before Ghazzâlî. Lastly, Ghazzâlî's critical statements regarding methodology of Islamic theology will be discussed.

Keywords; *Logic, Ghazzâlî, Comparison, Consistency, Logical evidences.*

* Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Öğrencisi

* Sakarya University, Institute of Social Sciences, Graduate Student

1. Giriş

Geleneksel dönemde kelimelerin ilminin yöntemine ait ayrı bir bölüm bulunmamaktadır. Kelam ilminin yöntemi, kelam ilminin tanımı içerisinde bir parçayı teşkil etmektedir. İlk başlarda tanım içerisine yerleştirilmiş yöntem yeterli görülse de zamanla yöntemin yetersiz kaldığı görülmektedir. Bu yetersizliği gidermek adına kelamcılar bir takım yöntemler geliştirmişlerdir. Ancak geliştirmiş oldukları bu yöntemler ilmi yöntemler değildir. Yöntem sorununun, ilmi yöntemler aracılığıyla giderilebileceğini fark eden İslam âlimleri yöntem üzerine eleştiri sürecini başlatmışlardır. Başlamış olan bu eleştiri süreci Gazzâlî (ö. 1037) ile birlikte ciddi bir dönüşüm geçirmiştir. Aristoteles mantığına karşı takınılmış olumsuz tavra rağmen Gazzâlî, Aristoteles mantığını İslamî ilimlere dâhil ederek, yöntemdeki eksiklikleri gidermeye çalışmıştır.

2. Erken Dönem Kelamının Yöntemsizlik Sorunu

İslam kelamının oluşum süreci ile başlamak, yöntem sorununun tahlil edilmesinde daha anlamlı olacaktır. Kelam ilminin ortaya çıkış sürecine baktığımızda Hz. Peygamber (s.a.v) döneminde kelamî meseleler, Hz. Peygamberin açıklamalarına veya ihtiyaca binaen gündeme gelen sorunlara cevaplar verilmesi ile gündem olmaktaydı. Hz. Peygamberin kelam ile ilgili konularda açıklama yaparken kullandığı üslup ve yöntem sonraki dönemde kullanılacak olan yöntemlerle benzerlik taşımaktaydı.¹ Hz. Peygamberin yaşadığı dönemden itibaren ilmi konularla akademik boyutta ilgilenen bir grubun varlığı sayesinde ilk dört halife zamanına kadar metodik bir ilmi yaklaşım vardı. İlk dört halife döneminde yaşanan olaylar ve bilgi birikimine sahip olup olmadığına bakılmadan konular hakkında fikir beyan eden kişilerin varlığı, ilmi algıda yaralanmalara sebep olmuş ve beraberinde pek çok toplumsal sorun da ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan bu sorunlar kelam ilminin müstakil bir disiplin olması yönünde ilk kıvılcımlardır.

Hz. Peygamber döneminden sonra İslam dünyasının çeşitli bölgelerinde ilmi faaliyetler için medreselerin açıldığı görülmektedir. Medreselerin kuruldukları döneme bakıldığında kelamî tartışmaların siyasal krizlerle özdeşleştirildiği görülmektedir. Bu özdeşleştirme İslam toplumunu da yaralamaktadır. Kelamî sorunların çözümü meselesinde tarihte karşımıza çıkan mezheplerden birisi de Mutezile mezhebidir. Mutezile mezhebine

mensup kişiler, kelamî sorunları aklın egemenliğinde çözmeyi hedeflemişlerdir. Mutezilenin bu akılcı tutumu genel anlamda kelama karşı olumsuz bir tavır alma sonucunu da beraberinde getirmiştir. Artık medreselerde kelam ve felsefeye yer verilmez olmuş, yer verilse bile mezhep propagandası amacıyla okutulmuştur. İslam toplumunun fetihlerle genişlemesinin ardından yeni kültür ve medeniyetlerin düşünce havzalarından İslam toplumuna geçişler yaşanmıştır. Bu düşünce geçişleri ile birlikte tefsir, hadis ve fıkıh âlimleri, karşılaştıkları meseleleri ilişkilendirme sırasında İslam'ı bütün olarak yorumlamada sorunlar yaşamaya başlamışlardır. Bu sorunların çözümü için kelamcılara ihtiyaç duyulmuştur.² Bu gelişmelerin akabinde İslam'ı bir bütün olarak yorumlama noktasında takip edilmesi gereken bir yöneme ihtiyaç hâsıl olmuştur.

Erken dönem İslam kelamına baktığımızda yöntem ile tatbikatın iç içe olduğu görülmektedir.³ Kelamcılar, mantıksal yöntemleri kullanmışlar, ancak Aristotelesçi mantığı hoş karşılamamışlardır. Bu hoş karşılamamanın temelinde Aristoteles mantığının İslam'ın özüne zarar vereceği düşüncesi yer almaktadır. Onlar, mantık kelimesini kullanmak yerine âdâbu'l-kelem veya âdâbu'l-cedel kelimelerini kullanmayı tercih etmişlerdir. Burada dikkat çeken husus kullandıkları yöntem ile yöneme verdikleri isimlerin tam olarak birbirini karşılamamasıdır.⁴ Erken dönem kelam âlimleri bir sorunla karşılaştığı zaman karşı tarafla mücadele edebilmek için onların verilerini kullanmak zorunda kalmıştır. Mutezile ile başlayan bu yaklaşım, Ehl-i Sünnet kelamcılarınca da kullanılmak zorunda kalmıştır. Ehl-i Sünnet kelamcılarının mantık ilmini bir metot olarak değil ifade tarzı olarak kullanmayı uygun görmüştür. Mantığın ifade tarzı olarak İslami ilimlerde kullanılmaya başlanması çokça eleştirilmiş ve bazı âlimler tarafından uygun bulunmamıştır. Ancak bu konudaki genel tavır İslami esaslara muhalif olmayan mantığın kullanılmasıdır.⁵ Mantığın İslami ilimlerde kullanıma uygun olup olmadığı ile ilgili yaşanan

² Borlak, "İslâm İlim Tarihi İçinde Kelam Disiplininin Oluşum ve Gelişim Merhaleleri", 492-502.

³ Ramazan Altıntaş, "Geçmişte ve Günümüzde Bir Kelam Yöntemimiz Var mıdır?" *Journal of Islamic Research* 27/3 (2016): 1-6.

⁴ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *Tehafut el-Felâsife*, trc. Mahmut Kaya-Hüseyin Sarıoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014), 11. Gazzâlî, mantık için bazılarının "kitâbü'n-nazar", "kitâbü'l-cedel" ve "medârikü'l-ukûl" kavramlarını kullandıklarını ifade etmektedir.

⁵ İlyas Yıldırım, "Fıkıh Usûlü Mantık İlişkinin Anatomisi", *Eskiye Anadolu İlahiyat Akademisi Araştırma Derneği* 29 (Güz 2014): 50-52.

¹ Muzaffer Borlak, "İslâm İlim Tarihi İçinde Kelam Disiplininin Oluşum ve Gelişim Merhaleleri", *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 14/2 (2016): 487-488.

tartışmalardan birisi de Bağdat'da Hristiyan mantıkçı Ebû Bişr Mettâ b. Yûnus (ö. 940) ile Müslüman dilbilimci Ebû Saîd Sirâfî (ö. 976) arasındaki tartışmadır. Mantığın Yunan dilinin bir ürünü olduğunu ve Arapçada yerinin olmadığını düşünen âlimlerin takındığı olumsuz bir tavır bulunmaktaydı. Bu tavır mantığın inançsızlığa götüreceği düşüncesinin yayılmasına neden olmuştur. Bunun yanı sıra âlimler arasında mantığın doğru düşünme için gerekli kuralları sunan bir alet olduğunu ve hakikate ulaşma yolunda kullanılabileceğini düşünenlerde yaygınlaşmaya başlamıştır.

Makalemizde İslam kelamı ifadesini özellikle Eş'arî kelamı için kullanılmaktadır. Böyle bir seçim yapmış olmamızın nedeni Gazzâlî'nin Eş'arî bir kelamcı olmasıdır. İslam kelamının Eş'arîler tarafından temsil edildiği şekilde dışlayıcı veya kısıtlayıcı bir bakışa sahip olmadığını özellikle belirtmek isteriz. Eleştirilere Gazzâlî üzerinden yer verdiğimiz için makale boyunca Eş'arî kelamcılarının kullandığı yöntemlere ve bu yöntemlerin hangi açılardan yetersiz olduğuna yer verilecektir. Eş'arî kelamına kullandığı yöntemler açısından baktığımızda karşımıza şöyle bir durum çıkmaktadır; Ebû'l Hasan el-Eş'arî'nin (ö. 936) orta bir yol olarak dengede götürmeye çalıştığı bir kelamî düşünce sistemi bulunmaktadır. İslam kelamının geçirmiş olduğu bir dönüşüm süreci bulunmaktadır. Bu dönüşümün hangi konularda gerçekleştiğinin tespiti için dönüşüme öncülük eden İslam âlimi ve eleştirdiği kelamî görüşlerin bilinmesi İslam kelamının seyrini daha iyi anlamak için önem arz etmektedir. İslam kelamının dönemlere ayırma rolünü İbn Haldun üstlenmektedir. İbn Haldun, İslam kelamını müteahhirîn ve müteahhirîn şeklinde ikiye ayırmış ve bu ayrımı Gazzâlî ile başlatmıştır.⁶

Mantığı, İslami ilimlerin savunulmasında bir araç olarak kullanma girişiminde bulunan ilk isim İbn Hazm el-Endülüsî (ö. 1064) olmuştur. Bu girişimi nedeniyle döneminde yaşayan Hadis

⁶ İbn Haldun, *Mukaddime* 2: haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009), 885-890. Konuyla ilgili ayrıca bkz. Ömer Türker, "Eş'arî Kelâmının Kırılma Noktası: Cüveynî'nin Yöntem Eleştirileri", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 19 (2008): 1-3. Ömer Türker, İbn Haldun'un İslam kelamını dönemlere ayırırken müteahhirîn dönemini Gazzâlî ile başlatmasını doğru ancak yanıltıcı bulmaktadır. Ömer Türker'e göre aslında müteahhirîn dönemi Gazzâlî'nin hocası Cüveynî ile başlatılmalıdır. Burada asıl önemli olan şudur; kelamî düşünce sisteminde değişimin gerçekleşmiş olduğu meselelerin tespiti doğru yapıldığında çağdaş dönemde kelam tarihiyle ilgili yargılar doğru bir zemine oturmuş olacaktır.

âlimleri tarafından şiddetle eleştirilmiştir.⁷ İbn Hazm'a göre inanılması gereken vahiydir. Ancak vahye karşı bir saldırı olduğunda burhanî deliller ve sahih istidlâl ile vahyin savunulması yapılmalıdır. Yani İbn Hazm, mantığı vahyin bir aracı olarak görmekteydi. Mantık, vahyin yerini almayı, vahyi savunmada kullanılmıyordu. İbn Hazm'ın Mâlikî mezhebine sıkı sıkıya bağlı olması ve Endülüs dışına çıkmamış olması nedeniyle görüşleri çok da yaygınlaşmamıştır.⁸ İbn Hazm sonrası mantığı İslami ilimler içerisine dâhil etme girişiminde bulunan diğer bir isimde Gazzâlî (ö. 1111) olmuştur. Çünkü Gazzâlî'ye göre mantık ilminin ilgilenmiş olduğu konular din açısından inkârı gereken konular değildir.⁹ Biz Gazzâlî'nin ilgili görüşlerine yer vermeden önce Gazzâlî'nin başlatmış olduğu kelam, felsefe ve mantık uzlaşmasını daha ileri taşıyan Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 1210) konuyla ilgili görüşlerine kısaca değineceğiz. İbn Hazm ve Fahreddin er-Râzî'nin görüşlerine genişçe yer vermeme olmamızın nedeni makalemizin odağının Gazzâlî olmasıdır. Fahreddin er-Râzî, Gazzâlî'nin felsefe ve mantığı İslam kelamının çatısı altında toplama girişimini ileriye taşımıştır. Râzî, Gazzâlî'nin kelamcılarının yöntemlerine ilişkin eleştirilerinin yeterli bir sonuca ulaşmadığını ve bu nedenle eleştirel bir okumaya tabi tutulmaları gerektiğini düşünmekteydi. Râzî, *Nihâyetü'l-ukûl* adlı eserinde kelamcılarının kullandıkları istidlâl yöntemlerinin zayıf yanlarını daha sistemli bir şekilde sunmuş ve nasıl giderileceğini maddeler halinde özetlemiştir.¹⁰ Ayrıca İslami ilimlerde Gazzâlî ile

⁷ James Pavlin, "Sünnî Kelâm ve Kelâmî İhtilaflar", *İslâm Felsefesi Tarihi*, Seyyid Hüseyin Nasr-Oliver Leaman, (İstanbul: Açılım kitap, 2011), 1: 139-140.

⁸ Pavlin, "Sünnî Kelâm ve Kelâmî İhtilaflar", 138-142.

⁹ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *el-Münkız Mide'd-Dalâl*, çev. Şemsettin Yeltekin (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2015), 47-48.

¹⁰ Ömer Türker, "Kelâm ve Felsefe Tarihinde Fahreddin Er-Râzî", *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin Er Razi*, ed. Ömer Türker-Osman Demir, İstanbul: İsam yayınları, 2013: 23-28. Râzî'nin eleştiri getirdiği başlıca dört zayıf yöntem bulunmaktadır. Kelamcılar, sübutu zorunlu olarak bilinmeyen bir şeyi reddetmek istediklerinde "Hakkında delil yoktur ve bu sebeple reddedilmesi gerekir". Görüşünü benimsemektedirler. Râzî'nin bu yönetime eleştirisi şöyledir; "hakkında delil yok" demek ya delilin gerçekte olmadığı ya da delili arayanın onu bulamadığı anlamını taşımaktadır. Delili arayan kişi aramış ve bulamamışsa bu gerçekten delilin olmadığı anlamını taşımamaktadır. Eleştiri getirdiği ikinci yöntem gâibin şahide kıyası yöntemidir. Bu yöntemin geçerli olabilmesi için illet birliği bulunmalıdır. İlet birliğinin tespitini yolları bulunmaktadır. Bu yollardan biri tard ve aks iken diğeri sebr ve taksimdir. Bu yolların her biri kullanıma istenilen sonuca net olarak götürmemektedir. Saymış olduğumuz

kullanılmaya başlayan mantık, Râzî'nin emekleriyle ilim dili formunu kazanmış ve bütün İslami ilimlerde geçerli bir alet ilmi hükmünü almıştır.¹¹

3. Gazzâlî Öncesi Kelama Yönelik Yöntem Eleştirileri

İslam kelamının kullanmış olduğu yöntemlerin yetersiz oluşu Fâtımî İmparatorluğu'nun Bâtınîleri sahneye çıkarmasıyla kendini iyice belli etmiştir. Bâtınîler, zihinsel bir çaba harcamadan mantıksal yöntemden uzak bir hakikat anlayışı sergilemekteydiler. Onlara göre hakikat, imamın ve onun temsilcisinin otoritesine şartsız boyun eğilerek elde edilmeliydi.¹² Gazzâlî'ye göre Bâtınîlerin bu taklitçiliği bütün yanlışların kaynağıydı. İslam kelamının içine düşmüş olduğu bu zor durum Gazzâlî'nin önceki nesillerden miras kalmış ve kökleşmiş olan işaret ve analogilerden oluşan sistem yerine Aristoteles mantığını kullanması ile aşılına çalışılmıştır.¹³ Buna benzer bir çabayı daha önce İbn Hazm'ın gösterdiğini yukarıdaki bölümde ifade etmiştik.

Gazzâlî'nin yöntem eleştirilerine değinmeden önce hocası Cüveynî'nin eleştirilerine yer vermenin daha doğru olacağını düşünmekteyiz. Gazzâlî öncesi Eş'arî kelamcılarının kullanmış olduğu dört yöntem bulunmaktadır. Bunlar; sebr ve taksim, ittifak edilenden ihtilaf edilene istidlâl, düz burhan ve gâibin şâhîde kıyası yöntemidir. Sebr ve taksim yapılırken taksim işleminde aklî ihtimaller belirlenirken, sebr işleminde belirlenmiş olan ihtimaller tek tek incelenmektedir. Bu yöntemin amacı ihtimaller arasındaki tek bir doğru şıkka ulaşmaktır.¹⁴ İttifak edilenden ihtilaf edilene istidlâl yönteminde farklı görüşlere sahip kişilerin ortaklaşa hükme varma yolunun görüş ayrılığına

bu yollar bir yerde tıkanmaktadır. Eleştirilen üçüncü yöntem ilzamlardır. Yani hasmın sözünden yola çıkılarak hasmın kabul ettiği aslında bulunup fer'de bulunmayan farklı bir illet sebebiyle kıyas yapılmasıdır. Râzî'ye göre ilzamlar kesin bilgiye ulaştırmazlar. Çünkü hasımları ittifakı ile elde edilmiştir. Eleştiri getirilen son yöntem ise kesin bilginin amaçlandığı konularda naklî delillerin kullanılmasıdır. Naklî deliller delâletin zannılığı dolayısıyla kesin bilgi ifade etmemektedirler. Ayrıntılı bilgi için bkz. 25-28.

¹¹ Yıldırım, "Fıkıh Usûlü Mantık İlişkisinin Anatomisi", 64.

¹² Josef van Ess, "İslâm Kelâmı'nın Mantıksal Yapısı", **Din Felsefesi Açısından Mutezile Gelen Ek-i Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi 1**, Recep Alpyağılı (drl.), İstanbul: İz Yayıncılık, 2018: 502-503.

¹³ Frank Griffel, *Gazzâlî'nin Felsefî Kelâmı*, trc. İbrahim Halil Üçer-Muhammed Fatih Kılıç (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 200-201.

¹⁴ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-'tikâd*, nşr ve trc. Osman Demir (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014), 29-30.

vardıkları konularda da geçerli olduğunu kanıtlamak hedeflenmektedir. Düz burhanda konuyla ilgili öncüller dizilerek bir sonuca ulaşılmaya çalışılmaktadır. Son yöntem olan gâibin şâhîde kıyası yönteminde bilinenden bilinmeyene ulaşma söz konusudur. Bu yöntemin uygulanabilmesi için gâib ile şâhid arasında ortak vasıflar bulunmalıdır. Bu vasıfları Cüveynî, illet, istidlâl, hakikat ve şartta birlik olarak sıralamaktadır.¹⁵ Saymış olduğumuz bu dört delilin uygulanabilirliğine ve geçerliliğine baktığımız zaman, sebr ve taksim yönteminin geçerli olabilmesi için tartışılan meselenin aklen bütün kısımlarının belirlenebilir olması gerekmektedir. Cüveynî, bu delilin geçerliliğini yeterli görmemektedir. İhtimallerin tamamıyla sayılamaması durumu her zaman söz konusudur. Bu nedenle bu kıyasın sonucunun doğruluğundan kesin olarak emin olunamaz. İttifak edilenden ihtilaf edilene istidlâl yönteminde elde edilen sonuçların hepsinin doğru olması söz konusu değildir. Çünkü bu delil temsili andırmaktadır. Cüveynî, bu yöntemde kullanılan öncüllerin hasmın kabulüne dayanarak elde edilmesi nedeniyle doğru veya yanlış olabileceğini ifade etmekte ve elde edilen sonucun doğruluğunun kesin olmayacağını söylemektedir. Diğer bir yöntem olan konuyla ilgili öncülleri dizerek bu öncüllerden sonuca ulaşma yöntemi, müstakil bir delil formuna sahip değildir sadece sonuca ulaşma odaklıdır. Cüveynî'ye göre bu yöntemin formu kıyas formunda değildir. Burada yapılan işlem öncüllerden sonuç çıkarmaya dayandığından varılan sonucun doğruluk değeri ile ilgili elimizde bir veri bulunmamaktadır.¹⁶ Gâibin şâhîde kıyası yöntemi ancak illet, şart, hakikat ve istidlâl birliği olduğunda işlemektedir. Eş'arîler bu yöntemi Allah'ın manevî sıfatlarının ispatında kullanmışlardır. Bu delile yöneltilecek eleştiriler Tanrı'nın sıfatlarıyla ilgili tüm kıyasları etkileyeceği için eleştiri getirildiği zamanlarda tartışmalara sıkça neden olacaktır.¹⁷

Cüveynî, gâibin şâhîde kıyası yöntemini hiçbir temele dayanmadığı gerekçesiyle reddetmektedir. Gâib ile şâhid arasında illet, hakikat, şart ve delil şeklinde ortak vasıfların bulunması söz konusu değildir.¹⁸ Gâibin şâhîde

¹⁵ Türker, "Eş'arî Kelâmının Kırılma Noktası: Cüveynî'nin Yöntem Eleştirileri", 4-5.

¹⁶ Türker, "Eş'arî Kelâmının Kırılma Noktası: Cüveynî'nin Yöntem Eleştirileri", 7. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cüveynî, düz burhan yöntemini eleştirmiş olmasına rağmen daha sonra bu yöntemi düz burhan ve ters burhan şeklinde ayırarak farklı bir kategori şeklinde incelemektedir.

¹⁷ Türker, "Eş'arî Kelâmının Kırılma Noktası: Cüveynî'nin Yöntem Eleştirileri", 6-7.

¹⁸ Türker, "Eş'arî Kelâmının Kırılma Noktası: Cüveynî'nin Yöntem Eleştirileri", 8.

kıyası yöntemi, kelimelerin temel yöntemi olarak kabul edildiğinden bu yöntem Gazzâlî'nin eleştirileri başlığı altında tekrar yer vereceğiz. Bu yöntemin temel sorunu fikhî kıyastan farkının ne olduğu ve kesin bilgi verip vermediğidir. Gâibin şahide kıyası yöntemi, temsile olan benzerliğinin yanında tündengelim olarak kabul edilmesiyle dikkat çekmektedir. Bu yöntemin bazı uygulamaları temsil başlığı altında incelenmesine neden olmaktadır. Eş'arî kelimeleri metafizik meselelerde tündengimsel bilgiye ulaşmak için bu yöntemi tasarlamışlardır.¹⁹ Hilmi Demir, *Delil ve İstidlâlin Mantıkî Yapısı İlk Dönem Sünnî Kelâm Örneği* adlı eserinde bazı örnekler vererek Gazzâlî'nin kelimelerin yöntemine yönelttiği eleştirilerin Fârâbî'nin eleştirileri ile benzerlik gösterdiğini açıklamaktadır. Fârâbî'nin kendi dönemindeki kelimelere kabul ettiremediği yöntemsel sorunları Gazzâlî, kendisinden sonra gelen kelimelere kabul ettirme başarısını göstermiş bulunmaktadır. Burada dikkat çeken husus, Gazzâlî'nin kelimelerin yöntemine dair yönelttiği eleştirileri Fârâbî'nin eleştirileriyle benzerlik taşımasına rağmen, Gazzâlî'nin eserlerinde Fârâbî'ye hiç atıf yapmamış olmasıdır.²⁰ Fârâbî ile Gazzâlî'nin fıkıhçılar arasında gâibin şahide kıyası olarak isimlendirilen yöntemde tikelden tikele taşıyacak olan hükmün neye dayanılarak verildiği noktasında fark bulunmaktadır. Fârâbî, tikelden tikele hükmün taşınmasının dayanağını açıklarken Gazzâlî böyle bir dayanak sunmamaktadır. Fârâbî'ye göre bu geçiş ahval kuramına bağlı olarak temellendirilebilirken, Gazzâlî ahval kuramını reddettiği için tikelden tikele geçişin dayanağı belirsiz kalmaktadır. Gazzâlî'ye göre gâibin şahide kıyasında, kıyası yapılan iki şey arasındaki benzerlik dikkate alınmakta, önermenin tikel oluşu ise dikkate alınmamaktadır. Bu nedenle bu tür kıyas ile kesin olarak bir şeyin ispat edilmesi mümkün değildir. Gazzâlî, Eş'arîler'in düzenlediği gâibin şahide kıyasındaki eksikliği kıyasın birinci şekline göre düzenleyip kıyasa bir orta terim ekleyerek aşmaya çalışmaktadır.²¹ İlerleyen bölümde tekrar yer verecek olduğumuz gâibin şahide kıyasında, Gazzâlî'ye ait eleştirilerin çıkış noktasında Gazzâlî'nin hocası Cüveynî yer almaktadır. Cüveynî'nin, Eş'arî kelimelerinin kullanmış olduğu delillere yönelttiği eleştiriler titiz

bir yöntem eleştirisi sürecini başlatmış bulunmaktadır.²²

4. Gazzâlî'nin Eleştirileri

Gazzâlî, bilgiye ulaşma yollarını tasavvur ve tasdik olmak üzere iki kısma ayırmaktadır. Tasavvura tanım ile ulaşılırken tasdike ise *hüccet* (kanıt) ile ulaşılmaktadır.²³ Gazzâlî'nin yöntemine dair eleştirilerinin tanımlarda lafızlar kullanıldığı için lafız konusu ile başlatılması daha yerinde olacaktır. Kelamcılar, düşünceyi dilden çıkarmaya çalıştıkları için tanım konusunda hata yapmışlardır.²⁴ Gazzâlî, eserlerinde lafız konusunu ayrıntılı olarak işlemiştir. Ancak biz yöntem açısından dikkat edilmesi gereken hususlarla ilgili yerlere değineceğiz. Gazzâlî, taşıdıkları mana bakımından lafızları altıya ayırarak incelemektedir. Bu lafız çeşitleri birbirine karıştırıldığında tanımda hatalar ortaya çıkabilmektedir. Bu nedenle dikkatli davranılması gerekmektedir. Şimdi sırasıyla bu lafız çeşitlerine örnekler vererek açıklamaya çalışalım. *Müştereke* (eşşesli) lafız; bu lafızlar yazılış ve okunuş olarak aynı, anlam olarak farklı olan lafızlardır. Mesela görme organı, su kaynağı ve güneşin dairesi için *ayn* (göz) lafzının kullanılmasında olduğu gibi. *Mütevâtî* (eşit anlamlı) lafız; bu tarz lafızların arasında tek bir anlamın ortak olması nedeniyle eşit anlamlılık söz konusudur. Mesela 'insan' isminin Zeyd ve Amr için kullanılmasında olduğu gibi. *Müşterek* lafız, bazen mütevâtî lafız sanılabilmektedir. *Müşterek* lafızda tanım ve hakikat bakımından ortaklık bulunmaz ancak 'ayn' lafzı hem görme organı hem güneş hem de altın için eşit anlamlı kabul edildiğinde böyle bir karışıklık karşımıza çıkmaktadır. Bu karışıklık fark edilmediğinde ise aklî ilimlerde hatalar ortaya çıkmaktadır.²⁵ Diğer bir lafız *müterâdif* (eş anlamlı) lafız; bu lafız yazılış ve okunuş bakımından farklıdır. Fakat anlam olarak ortaktır. Mesela üzümden sıkılarak elde edilen sarhoş edici sıvı için *Hamr*, *Râh* ve *Ukar*'ın kullanımında olduğu gibi. *Müteâyil* lafız; bu lafız türünde anlam olarak hiçbir ortaklık bulunmamaktadır. Mesela at, altın ve bitki lafızlarında olduğu gibi.²⁶ *Müşekkek* (dereceli anlamda) lafız; taşıdığı aynı mana ile iki ayrı şeyi

¹⁹ Ömer Türker, "Bir Tündengelim Olarak Şâhitle Gâibe İstidlâl Yöntemi ve Cüveynî'nin Bu Yönteme Yöneltilmiş Eleştirileri", *İslâm Araştırmalar Dergisi*, 18 (2007): 1-3.

²⁰ Hilmi Demir, *Delil ve İstidlâlin Mantıkî Yapısı İlk Dönem Sünnî Kelâm Örneği*, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2012), 253.

²¹ Demir, *Delil ve İstidlâlin Mantıkî Yapısı İlk Dönem Sünnî Kelâm Örneği*, 259.

²² Türker, "Eş'arî Kelâmının Kırılma Noktası: Cüveynî'nin Yöntem Eleştirileri", 19.

²³ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, trc. Ali Durusoy-Hasan Hacak (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 384.

²⁴ Ali Durusoy, "Gazzâlî'de Mantık İlminin Yeri ve Önemi", *İslami Araştırmalar Dergisi*, 13/3-4,(2000): 307.

²⁵ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *Mihakku'n-Nazar*, trc. Ahmet Kayacık (İstanbul: Ahsen Yayıncılık, 2002), 67-68; Ebû Hâmid el- Gazzâlî, *el- Mustasfa* 1: trc. Yunus Apaydın (Kayseri: Rey Yayınları, 1994), 41-42.

²⁶ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 64; *Mihakku'n- Nazar*, 67-68.

karşılamaştır. Mesela kitap, ilaç ve neşter için tıbbî denilmesinde olduğu gibi.²⁷ *Müteşâbih* (benzer) lafız; bu lafız türünde lafız taşıdığı iki anlamdan biri için daha önce kullanılmış ve diğerine ise anlam sonradan nakledilmiştir. Mesela ayak sözcüğünün divanın ayakları ve canlı varlıkların ayakları için kullanılmasında olduğu gibi.²⁸ Lafızlar konusunda Gazzâlî'nin dikkat edilmesini istediği diğer bir konu da birden çok mana için kullanılan lafızların nasıl ayırt edileceğidir.

Gazzâlî, birden çok mana için kullanılan lafızları üçe ayırmaktadır; *müsteâr* (ödünç alınan), *menkul* (nakledilen) ve *müşterek* (eş harfli). Müsteâr lafız, konulduğu ilk günden itibaren bir şeyin zatına delâlet etmekle beraber bazen başka başka bir şey için de geçici olarak kullanılabilir. Mesela, *ümm*, lafzı anne için konulmuş bir lafız iken (-yer-)/toprak (*arz*) için de müsteâr olarak kullanılmaktadır. Menkul lafız, kendisi için konulmuş olduğu şeyden alınıp başka bir anlama nakledilmiştir. Mesela salat, hac ve kâfir isimlerinde olduğu gibi. Menkul lafzı, müsteâr ve müşterek lafza karıştırmamak gerekmektedir. Çünkü saymış olduğumuz bu üç lafzı türünden sadece menkul lafız burhanlarda kullanılmaya uygundur.²⁹ Lafızlar konusunda dikkat edilmesi gereken diğer bir husus da mantıksal önermelerde tümel ve tikel lafızlar kullanıldığı için ayrımlarının doğru bir şekilde yapılmasıdır. Sonucunun kesin olduğu kıyaslar burhanî kıyaslardır. Burhanî kıyaslarda tümel kavramlar kullanıldığı için tümel ve tikel ayrımına dikkat edilmelidir.³⁰

Gazzâlî, tasavvura tanım ile ulaşıldığı için tam bir tanımda uyulması gereken şartları eserlerinde belirtmiştir. Bu şartlara bakıldığında zâtî niteliklerin sayılması, cins ve ayrıma dikkat edilmesi, yakın cinsin öncelenmesi, az kullanılan, yabancı ve anlamı bilinmeyen ve belirsiz müşterek sözcüklerin kullanımından uzak durulması, zâtî, lâzımî ve arızî sıfatların bilinmesi, tanım yaparken burhandan kaçınılması gerektiği görülmektedir.³¹

Gazzâlî için yukarıda saymış olduğumuz şartlar içerisinde yer alan *zâtî* (zâtın kurucu ögesi), *arazî* (hem nispet edildiği şey için hem de başkası için var olan), ve *lâzım* (ayrılmaz manâ) niteliklerin ayrımının yapılabilmesi önem arz etmektedir. Çünkü doğru bir tanım

yapılabilmesi için tanımda tüm zâtî niteliklere yer verilmesi gerekmektedir. Zâtî, lâzım ve arazî ayrımını yapamayan bir kişinin doğru bir tanıma ulaşması mümkün değildir.³²

Gazzâlî, kelamcıları önermeler konusunda da eleştirmektedir. Kıyaslarda doğruluk değeri mantıksal olan önermelerin kullanılması gerekmektedir. Çünkü bu tür önermelerin doğruluğu da yanlışlığı da zorunludur.³³ Çalışmamızın sınırları gereği kıyaslar açısından önem arz eden önerme türlerine yer vereceğiz. Yer vereceğimiz kıyas türleri; yüklem ve şart esasına göre (oluşumu bakımından), yüklemine göre (olumlu ve olumsuz bakımından) ve konularına göre (tekil önerme ve tekil olmayan önerme olması bakımından) kıyaslardır. Gazzâlî, yüklemelerinin olumlu veya olumsuz oluşuna göre önermeleri ikiye ayırmaktadır. Yüklemler önermelerde lafzı olumsuz manası olumlu olan önermeler bulunmaktadır. Mesela, 'Zeyd gözsüzdür' önermesi olumsuz bir önerme zannedilmektedir. Aslında bu önerme ile kastedilen 'Zeyd kördür' demektir. Yüklemler önermelerde olumluluk ve olumsuzluğun bilinmemesi kıyaslarda hata yapılmasına neden olmaktadır.³⁴ Gazzâlî, konularına göre önermelerden kıyaslarda kullanıma uygun olanları şu şekilde sıralamaktadır; tümel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumlu ve tikel olumsuz. Önerme türlerinde karşımıza şöyle bir sorun çıkmaktadır. Kıyas yapılırken tümel önerme yerine tikel önerme gücünde olan niceliği belirsiz önerme kullanılırsa önermenin tümelleri kapsamı mümkün olmaz. Önermenin gücü zayıfladığında ise kıyasın gücü de zayıflamaktadır. Bu nedenle bu tarz önermelerin kıyaslarda kullanılmamasına dikkat etmek gerekmektedir.³⁵ Gazzâlî, bazen kıyasın doğru sonuç vermesi için döndürülmesine ihtiyaç duyulabileceğini ifade etmektedir. Gazzâlî'nin döndürme ile kastettiği düz döndürmedir. Düz döndürmede önermenin olumluluk ve olumsuzluk, doğruluk ve yanlışlığına dokunulmadan önermede konu yüklem, yüklem konu yapılmaktadır.³⁶ Bazen de önermenin çelişğinin bilinmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Burhanî kıyasta istenilen şeyin kendisine delil getirilemezken çelişğinin geçersiz olduğuna delil getirilerek istenilen sonuca ulaşabilmektedir.

²⁷ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 88-92; *Mihakku'n- Nazar*, 65.

²⁸ İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantiğa Giriş* 6. Baskı (Ankara: Elis yay, 2010), 103-105.

²⁹ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 122; Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, thk. Süleyman Dünya (Ankara: Vadi yayınları, 2002), 60.

³⁰ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 128.

³¹ Gazzâlî, *el- Mustasfa* 1: 13-20; *Mihakku'n- Nazar*, 143-148; *Mi'yâru'l-ilm*, 392-400.

²⁷ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 64-72.

²⁸ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 64-72.

²⁹ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 72-76; *el- Mustasfa* 1: 40-43; *Mihakku'n- Nazar*, 67-68.

³⁰ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 50,384.

³¹ Gazzâlî, *el- Mustasfa* 1: 13-20; *Mihakku'n- Nazar*, 143-148; *Mi'yâru'l-ilm*, 392-400.

Önermenin çelişğinin bilinmemesi akıl yürütmede hata yapılmasına neden olmaktadır.³⁷

Kıyas yapılırken hedeflenen şey doğrulundan şüphe olmayan kesin bilgiye ulaşmaktır. Gazzâlî'ye göre doğru bilgiye de burhanî kıyaslarla ulaşılmaktadır. Burhanî kıyaslarda kullanılmaya uygun olan önermeler ise kabulü zorunlu olan önermelerdir. Kabulü zorunlu olan önermelerin elde edilme kaynakları beş tanedir; *Evveliyât* (a priori bilgiler); akıl bilginin doğruluğunu tek başına onaylamak zorunda kalır. Mesela 'iki birden çoktur' gibi.³⁸ Duyulara dayalı bilgiler (*mahsûsât*); duyular vasıtasıyla idrak edilen bilgilerdir. Mesela, 'güneş aydınlatıcıdır' gibi. Deneyime dayalı bilgiler (*mücerrebât*); duyu ve akıl birlikteliği ile elde edilen bilgilerdir. Mesela, 'ateş yakıcıdır' gibi. Kıyası, tabii olarak kendisinde bulunan önermeler (*fitriyât*); orta terim yardımıyla bilinmektedir. Mesela, 'iki altının üçte biridir' gibi.³⁹ Mütevatir bilgiler; bir topluluğun haber vermesi ile elde edilir. Mesela, gidilip görülmemesine rağmen Mekke'nin ve Mısır'ın var olduğunun bilinmesi böyledir.⁴⁰ Yukarıda saymış olduğumuz kabulü zorunlu önermelerin elde edilme kaynaklarına bakıldığında akla önemli bir görev yüklemektedir. Çünkü Gazzâlî'nin hedefinde doğru bilgiye ulaşmak yer almaktadır. Bu nedenle Gazzâlî eserlerinin çoğunda akıl konusuna yer vermiştir.⁴¹ Burhanlarda kullanılmaya uygun olmayan öncüller; fikhî kıyaslar için kullanılmaya uygun olan *meşhûr*, *makbûl* ve *maznûn* önermeler ve kat'î ve zannî konularda kullanıma uygun olmayanlar önermeler şeklinde ikiye ayrılarak incelenmektedir. Bu önerme türlerine kısaca bakacak olursak; *Meşhûr önermeler*; kalabalık bir grubun onaylaması veya şöhret olması nedeniyle kabul gören önermelerdir. Mesela, 'yalan çirkindir' önermesi gibi. *Makbûl*; faziletli insanların ve büyük âlimlerin nakletmesi ve kitaplarında bu önermelere yer vermesi ile oluşan önermelerdir. Mesela, dindeki âhad haberlerin durumu böyledir.⁴² *Maznûnât*; bu önermeler, zan ifade eder ve çelişğinin doğru olma ihtimali bulunur. Mesela, 'gece çıkan kişiye o haindir, eğer hain olmasaydı

³⁷ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 134; *Mihakku'n-Nazar*, 79; *el-Mustasfa 1*: 47. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gazzâlî, önermelerin çelişmesi için gereken şartları eserlerinde sıralamaktadır. Bu şartlar kimi yerde sekiz, kimi yerde altı tane olarak açıklanmaya çalışılmıştır. *Mi'yâru'l-ilm* adlı eserinde bu şartlar sekiz tane olarak sıralanmıştır.

³⁸ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 252; *Makâsıdu'l-Felâsife*, 87.

³⁹ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 254-262; *Makâsıdu'l-Felâsife*, 88-89.

⁴⁰ Gazzâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, 88.

⁴¹ Emrah Kaya, "İhyâ'u 'Ulûmî'd-Dîn'de Akıl ve Akllık", *Bilimname*, 36/2, (2018): 139.

⁴² Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 262-270; *Makâsıdu'l-Felâsife*, 90-91.

gece çıkmazdı' denilmesi.⁴³ Kat'î ve zannî konularda kullanıma uygun olmayan önermeler, gerçeğin üstünü örtmek için söylenmiş önermelerdir. Bu önermelere *müşebbehât* (benzetilenler) ismi verilmektedir. *Müşebbehât* üç bölüme ayrılmaktadır: *vehmiyyât*, *musellemât* (*maznûnâta*) *benzeyenler* ve *yanlışlar* (*galatlar*). *Vehmiyyât*; vehim ile üretilen, kuruntu ile kesin olduğuna hükmedilen geçersiz (batıl) önermelerdir. Mesela, 'ne âleme bitişik, ne âlemden ayrı; ne âlemin içinde ne de dışında olan, kendi zatıyla kâim olan bir mevcudun varlığının imkânsız olmasına hükmetmesi' gibi. Kıyaslarda yanlışlık yapmamak için vehmiyyât ve müşebbehâtan sakınılması gerekmektedir.⁴⁴ *Musellemât* (*Maznûnâta*) benzeyenler; bu önermeler meşhûrata da benzemektedir. Mesela, 'zalim de olsa mazlum da olsa kardeşine yardım etmelisin' sözü gibi.⁴⁵ Yanlışlar (*galatlar*); bu önermelerde bazen lafzın yanılması bazen de lafzın manası nedeniyle yanlışlık çıkabilmektedir. Mesela 'her kısasın sebebi kasıttır' denildiğinde her kastın kısasa sebep olduğu zannedilmektedir.⁴⁶

Gazzâlî'nin eleştiri getirdiği akıl yürütme çeşitleri bulunmaktadır. Bunlar; Kıyas, Tümevarım (*istikrâ*) ve analogi (*temsîl*)'dir. Gazzâlî, bu akıl yürütme çeşitlerinden en çok şartlarına uyulduğu takdirde kıyası doğru bulmaktadır. Gazzâlî, kıyası iki başlık altında incelemektedir. Bunlar; kıyasın formu (sureti) ve kıyasın maddesidir. Kıyasın formu; kıyasta kullanılacak olan öncüllerin özel bir düzen ile oluşturulmasıdır. Kıyasın maddesi ise kesin doğru olan öncüllerdir.⁴⁷ Gazzâlî, kelamcılarını en çok kıyasın maddesi bakımından eleştirmektedir. Kelamcılar kıyaslarında meşhûrâtâ dayanan önermeler kullandıkları için kıyasları çelişik sonuçlar vermekte bu nedenle kafa karışıklığı yaşanmaktadır. Gazzâlî'ye göre bu sorunun çözüm yolu kıyaslarda kullanılan öncüllerin herkes tarafından aynı şekilde anlaşılan ve doğruluğu zaruri olan öncüllerden seçilmesidir.⁴⁸

Gazzâlî'ye göre doğru bir kıyas yapmanın bazı şartları bulunmaktadır. Kıyasın şartlarını şu şekilde sıralamak mümkündür: Kıyası oluşturan öncüllerin bir tanesi olumlu olmalıdır.⁴⁹ Her kıyasta büyük, küçük ve orta terim olmak üzere en az üç terim bulunmalıdır. Kıyasta kullanılan

⁴³ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 272; *Makâsıdu'l-Felâsife*, 93.

⁴⁴ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 274; *Makâsıdu'l-Felâsife*, 89-90.

⁴⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 274; *Makâsıdu'l-Felâsife*, 92.

⁴⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 278-280

⁴⁷ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 148.

⁴⁸ Ali Durusoy, "Gazzâlî'de Mantık Biliminin Yeri ve Önemi", *İslami Araştırmalar Dergisi*, 13/3-4 (2000): 308.

⁴⁹ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 160.

öncüllerde konu veya yüklemden herhangi biri eksik olmamalıdır.⁵⁰ Kıyasın gerçekleşmesi için orta terimin olması gerekmektedir.⁵¹ Orta terim sonuç önermesinde bulunmamalıdır. Kullanılan iki öncülden biri mutlaka tümel olmalıdır.⁵² Yüklem yani büyük terim konudan daha genel veya ona eşit olmalıdır. Eğer küçük terim yüklemden daha genel olursa kıyas yanlış sonuç verir.⁵³

Gazzâlî, kıyas çeşitlerinden en çok yüklemli kıyas üzerinde durmaktadır.⁵⁴ Yüklemli kıyas, iki öncülden oluşan kıyastır. Bu iki öncülde iki özne ve iki yüklemden oluşan dört parça bulunmakta, bu dört parçadan bir tanesi her iki öncülde de tekrar etmektedir. Tekrar eden bu parça *orta terim* (illet) adını almaktadır. Orta terim sayesinde büyük ve küçük öncülün uzaklaşması engellenirken sonuca daha kolay ulaşılmaktadır.⁵⁵ Yüklemli kıyası kıyas türleri arasında güçlü yapan orta deyimini kullanılmış olmasıdır. Gazzâlî, kelimelerin kıyasın sonuç veren şekillerini sonuç vermeyen şekillerinden ayırmak için kullandıkları herhangi bir ölçütlerinin olmadığını ifade etmektedir. Bu nedenle kıyasları birbirine karışmaktadır.⁵⁶

Akıl yürütme türleri içerisinde en güvenilir olanının kıyas olduğunu belirten Gazzâlî, kıyasta dikkat edilmediğinde hata yapılan yerleri şu şekilde sıralamaktadır; kıyasın şeklen bozuk olması, kullanılan öncüllerin doğruluğu kesin olan öncüller olmaması, kıyasta sıralamaya dikkat edilmemiş olması, kıyasın şartlarına uyulmamış olması, öncüllerde bilinmeyen tikellerin kullanılması, kıyasın sonucunun öncüllerden bir tanesi ile aynı olması, orta terimin her iki öncülde aynı şekilde yer almış olması, küçük terim ile büyük terim arasında çelişkinin olması, kıyasta belirsiz ifadelerin bulunması, öncülün çelişğine ihtiyaç duyulduğunda zihinde bulunamamış olması, kıyasta tespit edilmek istenilen meselenin öncül yapılmış olması, kıyasta vehmiyyât,

meşhûrât, ve müşebbihât tarzında öncüllerin kullanılması.⁵⁷

Akıl yürütme türlerinden bir diğeri olan tümevarım, bütün tikellerin gözden geçirilmesi ile elde edilirse doğru ve kesin bilgiye ulaştırmaktadır. Ancak Gazzâlî, böyle bir durumun gerçekleşme ihtimalinin olmadığını düşünmektedir. Gazzâlî, tümevarımı eksik tümevarım ve tam tümevarım olmak üzere ikiye ayırarak incelemektedir. Tam tümevarımda bir bütünü oluşturan tüm parçalar incelendikten sonra bir sonuca ulaşıldığı için tam tümevarım kesinlik ifade etmektedir. Eksik tümevarıma ise çoğunlukta görülen bir özelliğin hepsinde varmış gibi kabul edilmesiyle ulaşıldığı için eksik tümevarım kesinlik ifade etmemektedir.⁵⁸

Akıl yürütme türlerinin sonuncusu olan temsil, Gazzâlî'ye göre fıkhîta kullanılmaya daha uygundur. Temsile fıkıhçılar kıyas, kelimeler ise *şâhidle gâibe istidlâl* veya *gâibin şâhîde kıyası* adını vermektedir. Temsilde, aralarında bulunan benzerlikten yola çıkılarak tikelden başka bir tikele hüküm taşınmaktadır. Gazzâlî, tikelden tikele hükümün taşınmasında hükümün taşındığı tikeller arasında benzerliğin şartlarının tam olmadığını ifade etmektedir. Bu eksikliği şu şekilde örneklendirmektedir; “bir hastaya bu içecek sana fayda verir, denildiğinde; niçin? der. Hastaya; çünkü falanca hastaydı, içti ve faydasını gördü denir. Hasta bunu duyduktan sonra; bu içecek herkese mi fayda veriyor, bu içeceği içip iyileşenin hastalığı benim hastalığım ile aynı mıdır, iyileşen hasta yaş, güç ve diğer hususlarda benimle aynı durumda mıdır? Bunları araştırmadan gönlü, o içeceği içmekle iyileşeceğini kabul etmeye meyleder.”⁵⁹

Gâib hakkında şâhîde göre hüküm verilmesinin geçerli bir yöntem olmadığını Gazzâlî şu örneği vererek açıklamaktadır: ‘Her yenilecek şey ya buğday veya arpa veya bu ikisinden başka şeylerdir. Her buğday ve her arpa ya da bunlardan başka şeyler faize konudur. Öyleyse her yenilecek şey faize konudur.’ derse ‘ayvada yenilen bir şeydir. O halde ayvada faize konu olur.’ demesi gerekir. Görüldüğü üzere sonuç yanlıştır. Çünkü bu önerme meşhur adetlerden hareketle kurulmuştur. Bu önermeden şöyle bir sonuç çıkması gerekmektedir; bazı yenilecek şeyler faize

⁵⁰ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 152; *Mihakku'n-Nazar*, 63-64.

⁵¹ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 152; *Mihakku'n-Nazar*, 63-64; *el-Mustasfa* 1: 50.

⁵² Gazzâlî, *Mihakku'n-Nazar*, 63-64.

⁵³ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 152

⁵⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Gazzâlî, kıyasları yüklemli, bitişik şartlı, ayrışık şartlı, hulfî, burhanî, nâkis ve mürekkeb kıyaslar olarak incelemektedir. Bu kıyas çeşitlerinin özelliklerini ve farklılıklarını açıklamaktadır. Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 150.

⁵⁵ Gazzâlî, *Mi'yâru'l-ilm*, 152.

⁵⁶ Durusoy, “Gazzâlî’de Mantık Biliminin Yeri ve Önemi”, 307.

⁵⁷ Gazzâlî, *Makâsîdu'l-Felâsife*, 95-97; *Mihakku'n-Nazar*, 126-133; *Mi'yâru'l-ilm*, 292-308.

⁵⁸ Necip Taylan, *Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri Bilgi-Mantık-İman* 3. Baskı (İstanbul: İFAV yay, 2003), 129; Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm*, trc. Yaman Arıkan (Eskin Matbaa, 1971), 109-112.

⁵⁹ Gazzâlî, *Makâsîdu'l-Felâsife*, 80.

konu olur.⁶⁰ Analoji, kesinlik ifade etmediğinden daha çok retorikte kullanılmaktadır.⁶¹ Gazzâlî'ye göre analogi kurallarına uygun bir şekilde kıyasın birinci şekline indirgenmediği sürece geçerli olmayacak ve akıl yürütmede kullanımı sakıncalı olacaktır. Çünkü analogi ile elde edilen sonuç ihtimale dayanmaktadır.⁶² Temsil konusuna bu kadar ayrıntılı değinmiş olmamızın nedeni kelamcılarının ve fıkıhçıların düşünce sistemlerini bu akıl yürütme şekli üzerine kurmuş olmalarıdır.

Gazzâlî'nin eleştiri getirdiği konuları özetle ifade edecek olursak; tümel ve tikel önermelerin ayırımının yapılmıyor olması. Bilimlerde kullanılmaya uygun olan önermelerin kullanımına dikkat edilmemiş olması (tümel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumlu, tikel olumsuz). Önermenin döndürülmesine ihtiyaç duyulduğunda döndürmenin yapılmıyor olması, genel önermeler yerine *mühmel* (belirsiz) önermelerin kullanılması. Kıyaslarda orta terimin kullanılmamış olması, temsilin kıyasın birinci şekline dönüştürülmeden kullanılması, kıyasta kullanılan öncüllerin zannî ve yanlış öncüllerden alınması, burhanî kıyaslarda kullanılması uygun olmayan meşhûâtâ dayalı önermelerin kullanılması, bütün tikellerin gözden geçirilmesinin imkânsız olması nedeniyle tümevarımın zayıf bulunmasıdır.⁶³

5. Sonuç

Kelam ilminin doğuşundan Gazzâlî'nin yaşadığı döneme kadar yöntemsel açıdan geçirdiği dönüşümleri ve eleştirildiği konuları analiz etmeye çalıştığımız bu makalenin gayesi, İslam kelamının yöntemsel açıdan tutarlı bir hale sadece Gazzâlî'nin çabaları ile gelmediğini açıklamaya çalışmaktır. Kelam ilminin yöntem sorunu, İslam dininin yayılması ile birlikte karşılaşılan farklı kültürlerin karşılaşması sonucu kendini belli etmeye başlamıştır. Erken dönem kelamcıları savunmacı bir yol izlemeyi yeterli görmüşlerdir. Ancak zamanla kullandıkları yöntemler yetersiz gelmeye başlamış ve beraberinde yeni yöntem arayışlarını getirmiştir. Gazzâlî'nin fark etmiş olduğu yöntemsel eksiklikleri daha önce Fârâbî, İbn Hazm ve Gazzâlî'nin hocası Cüveynî de fark etmiştir. Onların da İslam kelamına yöntem açısından belirli katkıları olmuştur. Gazzâlî'nin temellerini sağlamlaştırmaya çalıştığı bu eleştiri

⁶⁰ Gazzâlî, *Miyarü'l-ilm*, 216.

⁶¹ Gazzâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, 80.

⁶² İbrahim Çapak, *Gazzâlî'nin Mantık Anlayışı* 2. Baskı (Ankara: Elis Yayınları, 2011), 250.

⁶³ Gazzâlî, *Miyarü'l-ilm*, 126-128, 200; Gazzâlî, *el-Mustasfa* 1: 47; Durusoy, "Gazzâlî'de Mantık Biliminin Yeri ve Önemi", 307-308; Çapak, "Gazzâlî'nin Mantık Anlayışı", 250.

sürecini Fahreddin er-Râzî daha da ileriye taşımış ve onun emekleriyle mantık, ilim dili formunu kazanmıştır. İslam kelamının yöntemsel açıdan kaydettiği bu ilerlemeyi tek başına Gazzâlî'ye bağlamak yanlış bir tutum olacaktır. Bununla birlikte Gazzâlî'nin kelam ilmine gerek eleştirel yaklaşımlarıyla gerek bazı kavramları fıkıh ilminden alıp dönüştürmek suretiyle yapmış olduğu katkı dikkate değerdir. Gazzâlî'nin düşünce sistemine de önemli katkıları olmuştur. Bunlardan bir tanesi de mantığın yalnızca felsefenin bir kolu olmadığı, dinle ilgili konularda reddetme ya da kabul etme yönünde bağlayıcı bir yönünün olmadığı hususudur.

KAYNAKÇA

- [1] Altıntaş, Ramazan. "Geçmişte ve Günümüzde Bir Kelam Yöntemimiz Var Mıdır?" *Journal of Islamic Research* 27/3 (2016): 1-6.
- [2] Borlak, Muzaffer. "İslâm İlim Tarihi İçinde Kelam Disiplininin Oluşum ve Gelişim Merhaleleri". *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 14/2 (2016): 487-502.
- [3] Çapak, İbrahim. *Gazzâlî'nin Mantık Anlayışı*. 2. Baskı. Ankara: Elis Yayınları, 2011.
- [4] Demir, Hilmi. *Delil ve İstidlâlin Mantık Yapısı İlk Dönem Sünnî Kelâm Örneği*. İstanbul: İsam Yayınları, 2012.
- [5] Durusoy, Ali. "Gazzâlî'de Mantık İlminin Yeri ve Önemi". *İslami Araştırmalar Dergisi* 13/3-4 (2000): 307-308.
- [6] Emiroğlu, İbrahim. *Klasik Mantığa Giriş*. 6. Baskı. Ankara: Elis Yayınları, 2010.
- [7] Ess, Josef Van. "İslâm Kelâmı'nın Mantıksal Yapısı", **Din Felsefesi Açısından Mutezile Gelen Ek-i Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi 1**, Recep Alpyağıl (drl.), İstanbul: İz Yayıncılık, 2018: 478-503.
- [8] Gazzâlî, Ebû Hâmid. *el-İktisâd fi'l-İtikâd*, nşr. ve trc. Osman Demir. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- [9] *el-Kistâsül'Müstakîm*, trc. Yaman Arıkan. Eskin Matbaası, 1971.
- [10] *el-Mustasfa* 1. Trc. Yunus Apaydın. Kayseri: Rey Yayınları, 1994.

- [11] *el-Münkız Mine'd-Dalâl*, çev. Şemsettin Yeltekin. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2015.
- [12] *Makâsıdu'l-Felâsife*, thk. Süleyman Dünya. Ankara: Vadi yayınları, 2002.
- [13] *Mihakku'n-Nazar*, trc. Ahmet Kayacık. İstanbul: Ahsen Yayıncılık, 2002.
- [14] *Mi'yâru'l-ilm*, trc. Ali Durusoy-Hasan Hacak. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- [15] Griffel, Frank. *Gazâlî'nin Felsefi Kelâmı*. Trc. İbrahim Halil Üçer-M uhammed Fatih Kılıç. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- [16] Haldun, İbn *Mukaddime* 2. Haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009.
- [17] Kaya, Emrah. "İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn'de Akıl ve Aklilik", *Bilimname* 36/2, (2018): 139.
- [18] Pavlin, James. "Sünnî Kelâm ve Kelâmî İhtilaflar". *İslam Felsefesi Tarihi*, Seyyid Hüseyin Nasr-Oliver Leaman. 1: 138-142. İstanbul: Açılım Kitap, 2011.
- [19] Taylan, Necip. *Gazâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri Bilgi-Mantık-İman*. 3. Baskı. İstanbul: İfav Yayınları, 2003.
- [20] Türker, Ömer. "Kelâm ve Felsefe Tarihinde Fahreddin Er-Râzî", *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin Er Razi*, ed. Ömer Türker-Osman Demir, (İstanbul: İsam yayınları, 2013), 23-28.
- [21] Türker, Ömer. "Eş'arî Kelâmının Kırılma Noktası: Cüveynî'nin Yöntem Eleştirileri", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 19 (2008): 1-23.
- [22] Türker, Ömer. "Bir Tümdengelim Olarak Şâhitle Gâibe İstidlâl Yöntemi ve Cüveynî'nin Bu Yönteme Yönelttiği Eleştiriler", *İslâm Araştırmalar Dergisi*, 18 (2007): 1-25.
- [23] Yıldırım, İlyas. "Fıkıh Usûlü Mantık İlişkisinin Anatomisi". *Eskiyeni Anadolu İlahiyat Akademisi Araştırma Derneği* 29 (Güz 2014): 50-52.